

Орися Голубець
(Львів)

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНИЙ СТАН ПІСЕННОЇ ТРАДИЦІЇ (за матеріалами Бережанського району Тернопільської області)

На початку ХХІ ст. глобалізаційні процеси мають щораз більший вплив на духовне життя нації, швидкими темпами відбувається нівеляція традиційної народної культури. Тому закономірним є підвищений інтерес до висвітлення сучасного стану пісенної традиції, звертаючи при цьому увагу на регіональну специфіку фольклору.

У червні – серпні 2008 року під час особистих експедицій автором статті здійснено запис різножанрового фольклору в м. Бережанах та селах Гайок, Лісники, Урмань, Пліхів,

Божиків, Шибалин, Жуків, Гиновичі, Кути, Мечищів, Вербів, Гутисько, Саранчуки, Лапшин Бережанського району Тернопільської області¹.

За матеріалами експедицій 2008 року, на синхронному рівні, основну частину сучасного репертуару складає традиційний обрядовий фольклор. Серед календарно-обрядових пісень Бережанщини важливе місце займають пісні зимового циклу, коляди, колядки, щедрівки та «маланчані» пісні.

Коляди, пісні про Різдво Христове виконують під вікнами залежно від традиції кожно-

го села на Різдво чи на другий день (8 січня), рідше на третій день свят (9 січня). Молоді та старші чоловіки збираються в гурти і ходять колядувати у відведеній за домовленістю частині села. Колядують під проводом церковного брата, який збирає заколядовані гроші «на церкву». Виконують «Бог предвічний», «Нова радість стала», «Небо і земля», «Возвеселімся всі...» та інші загальновідомі в Галичині церковні коляди. Окремо колядують діти обох статей, для себе. Діти, виконуючи коляди, співають переважно лише декілька строф. Закінчують колядування зазвичай загальновідомими віншівками.

Церковні коляди також супроводжують дійство живого «Вертепу». Молодь і середнього віку чоловіки беруть участь у розігруванні вертепної драми.

Окрему групу становлять коляди з національно-патріотичними мотивами, що традиційно виконувалися лише в колі сім'ї. Найвідомішою колядкою національно-патріотичного змісту на Бережанщині є «Сумний святий вечір». Ця колядка й досі активно побутує як пісня, що виконується в колі сім'ї на Святий вечір. У сучасному виконанні вона звучить як поминальна, молитвареквієм за загиблими героями, як спомин про тих, хто не вернувся із заслань, тюрем.

Увечері на свято преподобної Меланії (13 січня) в деяких селах ходять «маланчати» дівчата («маланки»), старші жінки, рідше дівчина з хлопцем, хлопці. Виконують при тому традиційну щедрівку «Там на горі вітер віє» із розігруванням невеличкої сценки чи без такого.

У кінці 90-х років ХХ ст. починається активне привнесення та зміни в цей обряд. Розучування у школах та сільських будинках культури сценаріїв проведення свята з різних друкованих джерел, нівелює місцеву обрядову традицію (с. Мечищів, м. Бережани). Так, у с. Урмань «Маланка» не була поширена. Як вказує старша інформаторка: «То сценарії десь зібрали з книжок, "Маланку" придумали, але то не наше. В давні часи "Маланки" не було, "Маланка" тепер-во, в теперішні часи»². Особливого поширення у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. набули сучасні театралізовані обходи з «Маланкою» у м. Бережанах.

Напередодні Богоявлення Господнього святкують Щедрий вечір або Другий святий вечір (18 січня). Ходять щедрувати жінки середнього та старшого віку, рідше дівчата, окремо дівчатка. Зміна вікової регламентації учасників обряду призвела до змін репертуару,

збільшення частки творів з релігійним змістом, з апокрифічними мотивами.

На сучасному етапі функціонування до щедрівок увійшли пісні, які в інших місцевостях функціонували як колядки з дохристиянськими мотивами, колядки для всіх членів сім'ї.

Щедрівок господареві залишилось в активному репертуарі, а навіть і в пам'яті респондентів зовсім мало. Порівнюючи сучасні записи із записами з початку ХХ ст. із близьких сіл, можна зауважити скорочення та осучаснення тексту. У щедрівках відбувається насичення текстів християнськими символами.

У наш час на досліджуваній території зникає диференційований тип обряду щедрювання, що призводить до звуження пісенного репертуару. Більшість щедрівок для господаря рідко відтворюється, знають і виконують їх переважно старші жінки. У сучасних записах відсутні щедрівки для господині.

Під час польових обстежень не вдалося зафіксувати деякі зі щедрівок, що були опубліковані В. Гнатюком в Етнографічному збірнику³. Отже, відбувається постійне скорочення пісенного репертуару за рахунок зникнення архаїчних творів.

Найкраще збережені і найбільше побутують величальні пісні для парубка та дівчини з домінуючими любовними мотивами. Хоча і в цих творах відбувається постійне скорочення тексту, майже ніколи не виконуються строфи, у яких згадується сестра, брат.

Пісні з біблійними, апокрифічними, народними релігійними мотивами співають господарям, господиням, старшим людям. У наш час найпопулярнішими, найпоширенішими є щедрівки про Богородицю, що купує Христа, пере ризи, вибирає ім'я для дитини, про пошук Христа жидами.

Дедалі частіше виконують загальновідомі щедрівки, серед них «Добрий вечір тобі, пане господарю», «Щедрик, щедрик...». Відбувається штучне збагачення народних обрядів через розучування зразків з друкованих та інших джерел. Відбулася зміна учасників зимових календарних обрядів, що відповідно відобразилося в репертуарі. Змінюється тип колядування, щедрювання з диференційованого на загальний.

З календарно-обрядової поезії весняного циклу найбільш поширеними і найкраще збереженими є гаївки. У кожному населеному пункті у досліджуваній час склалася різна ситуація з відтворенням гаївкової традиції,

від активного побутування до цілковитого зникнення.

У досліджуваному районі гаївки виконували протягом трьох днів Великодніх свят і на Провідну неділю, біля церкви. В останнє десятиліття у більшості сіл звужується часова регламентація цих пісень. Учасниками гаївок є всі бажаючі, хоча здебільшого це старші жінки та діти.

Серед архаїчних гаївок, що й досі в активному репертуарі – «Кривий танець». Сучасні фіксації засвідчують добру збереженість пісень з вегетаційно-господарськими мотивами в пам'яті виконавців та в активному репертуарі. У майже всіх варіантах цих гаївок збереглися традиційні схеми виконання з імітаційними рухами-діями.

Частина архаїчних гаївок, серед них «Зельман», «Коструб», з різними орнаментальними танками рідко відтворюється, або й взагалі щезла у досліджуваному районі. Одним з факторів зникнення традиції виконання є малозрозумілий зміст, складніший хореографічний малюнок для відтворення.

Очевидно, що на зміну давнім поширеним на цих теренах іграм на вибір пари – «Зайчик», «Білоданчик» у другій половині ХХ ст. увійшли ігри «Подоланочка», «Голубка». Відомі вони майже всім інформаторам, причому вони зазначають, що ці пісні виконують переважно діти.

Серед гаївок на Бережанщині особливе місце займають твори, що відображали реалії соціально-історичного життя ХХ ст. У репертуарі виняткове місце належить новотворам з мотивами стрілецької героїки («В нашій селі на горбочку», «Вже весна воскресла»). Великий пласт складають суспільно-політичні пісні (січові, стрілецькі, повстанські тощо), які функціонують як гаївки.

Зміна тематики також спричинена тим, що гаївки почали виконувати жінки старшого та середнього віку з привнесенням історичних пісень, балад, родинно-побутових ліричних пісень. Виконуються вони в рухомому або нерухомому колі.

Багато серед сучасних гаївок на Бережанщині баладних пісень. Автор цієї статті докладно торкалася питання входження балад у гаївковий репертуар у статті «Перехід баладних пісень у жанр гаївок»⁴.

Наші спостереження над цими піснями дозволяють стверджувати, що пісні інших жанрів адаптувалися сучасною гаївковою традицією, часто витісняючи функціонуючі архаїчні власне гаївкові твори, кількість

яких постійно зменшується через забування, послаблення розуміння останніх. Через це різножанрові пісні тематично близькі як давнім, так і новітнім гаївкам набули нового функціонального навантаження.

У записах гаївок з досліджуваного району творів новітньої формації нараховується набагато більше, ніж зразків давньої верстви. Але нові гаївки мають значно меншу кількість варіантів. Примітною для більшості з них є і територіальна обмеженість їх поширення. У багатьох випадках натрапляємо на тексти вузьколокального характеру, тобто такі, що зафіксовані лише в окремих населених пунктах.

Відомо, що на Зелені свята у кінці ХІХ ст. у с. Поручин відбувався обхідний обряд – «Вільха», який описав Б. Лепкий⁵. Дві пісні, відірвані від нього, записав К. Смаль⁶. У деяких селах (Лапшин, Саранчуки, Лісники) на Зелені свята, або на наступну неділю після них відбувається освячення полів зі священником та церковною процесією, хоругвами, прикрашеними вінками з колосків. При цьому співають лише церковних пісень. У той час прикрашають придорожні хрести на полях вінками з колосків. Тоді ж відбуваються поминальні відправи на символічних могилах, у місцях, де загинули воїни УПА та члени ОУН.

Пісенної автохтонної купальської традиції на Бережанщині не виявлено. За роки незалежності України виявилась тенденція до запозичення молоддю деяких обрядодійств: перестрибування через вогонь, плетення вінків і пускання їх на воду та співання популярних пісень.

Ще в середині ХХ ст. колядування на жнивах було поширене на Бережанщині. Відбувалося воно в перший день жнив. Згадки про ці обрядодії у цей час записано в селах Жуків, Павлів, Саранчуки, Лісники.

Зі зміною сільськогосподарського устрою під час примусової колективізації у 40–50-х роках обжинкові пісні вийшли з активного вжитку, залишаються лише у пам'яті старших виконавців.

Якщо на стан побутування календарно-обрядових пісень мав позитивний вплив процес національного відродження 90-х років ХХ ст., то ці роки стали остаточно руйнівними для весільної обрядової пісенності. Зі зникненням чи спрощенням певних обрядових моментів, пісні, що їх супроводжують, переходять у пасивний репертуар виконавців. Найшвидшими темпами звуження об-

рядодій проходило в другій половині ХХ ст. Цей процес був пов'язаний як з природними процесами згасання обрядовості взагалі, так і з штучними перепонами офіційної влади: переслідуваннями церковних вінчань, можливістю відбування весілля лише в суботу чи неділю. Радянська держава старалася впливати на традиційну звичаєвість. Із обрядів, що супроводжувалися піснями, найшвидше перестали відтворюватися барвінковий («плетення вінків») та коровайний обряди (при випіканні короваю, долі). У 1990-х роках практично перестає побутувати посаг, його замінили обдаруванням молодих грішми після шлюбу, перед святковим обідом.

У кожному населеному пункті зафіксовано оригінальний варіант та інший стан збереження весільної обрядовості. Це пов'язано з багатьма факторами: віддаленістю від міста; попереднім станом обрядової традиції; наявністю талановитих співаків, що знають місцевий репертуар; практикою спільного весілля; державною реєстрацією шлюбу не у своєму населеному пункті, а в м. Бережанах; випіканням обрядового хліба – короваю, долі «на замовлення». В останні роки таким чинником також виступає «справляння» весілля поза домом, найчастіше – у кафе, ресторані.

У структурі весілля на Бережанщині давній обрядовий спів з кожним роком займає дедалі менше місця, зникаючи або замінюється необрядовими піснями.

На цьому тлі реліктовим виглядає обряд запрошення на весілля («випровадження на село») у с. Урмань, який побутує досі.

Із весільних обрядових пісень побутують до сьогодні ті, що супроводжують обрядодії до і після шлюбу, на закінчення весілля. У досліджуваній часовій відрізку обрядовий спів часто переплітався з необрядовими піснями, найчастіше з коломийками.

Значна кількість весільних обрядових пісень може виконуватися при різних етапах весілля. Таке виконання зумовлене перенесенням пісень, які втратили обряд, в іншу обрядову ланку.

Окремий пласт складають весільні коломийки, які виконуються під час весільної гостини, адресовані друзям, друзкам, молодим, старості, музикантам. Особливого поширення набули весільні короткі пісні «до поцілунку».

Під час весільної гостини виконують пісні необрядового характеру – застільні. Це пісні про кохання, жартівливі. Особливістю досліджуваного району є виконання зна-

чної частини стрілецьких та повстанських пісень, особливо з любовними мотивами, як застільних.

Окрему групу становлять похоронні пісні. Співають ці пісні на похоронах, при померлому, в перервах читання «Псалтиря», на поминках. Особливого поширення вони набули на початку 1990-х років і активно побутують до сьогодні. Більшість цих творів літературного походження, з незначними ознаками фольклоризації. Деякі з них увійшли в місцевий репертуар завдяки церковним хорам, інші перейняті від прочан під час прощ до Зарваниці та інших відпустових місць. Це пісні з апокрифічними сюжетами про ходіння Матері Божої по Україні, страждання Матері Божої та Ісуса Христа, розлуку душі з тілом та ін.

Сучасні ліричні необрядові пісні про кохання – це, здебільшого, твори загальноукраїнського поширення. Як стверджують інформатори, у 1950–1960-х роках значного поширення набули романси літературного та народного походження. Деякі з них залишились популярними і до нашого часу та виконуються як застільні пісні на весіллі.

Незначне місце в сучасному пісенному репертуарі населення Бережанщини займають традиційні балади. У деяких з них відбувається скорочення тексту, нівелювання епічних моментів, що наближають їх до ліричних пісень. Багато балад у результаті міжжанрової дифузії перейшло в обрядові пісні, де під покровом обрядової традиції продовжують функціонувати. Це, зокрема, стосується балад у гаївках, у яких вони зайняли чільне місце.

Виконуються балади також як застільні пісні на весіллі, на проводах в армію та при інших нагодах. Особливо поширеною у сучасному репертуарі є балада про сина, що виганяє матір з дому, із різними зачинами. Ця балада активно побутує і в інших регіонах України⁷. Близькою до неї є сучасна пісня «Несе теща воду» про зятя, що виганяє тещу з дому. Виконується вона на мелодію пісні «Несе Галя воду»⁸. Таке виконання тексту під поширені в даний час мелодії є очевидною ознакою сучасного фольклорного процесу.

У місцевому репертуарі значне місце в 1950–1970-х роках займали нові баладні пісні, твори з ознаками «жорстокого романсу». В останні два десятиліття такі твори поступово вийшли з активного репертуару.

До сьогоднішніх днів в активному репертуарі залишаються колискові пісні та забав-

лянки. Особливо поширені загальновідомі пісні «Ходить сон коло вікон», «А-а-а, з'їли вовки барана». Колискові з соціальними мотивами поступово виходять з активного ужитку.

У досліджуваний період відбулися значні зміни і в репертуарі коломийок. При порівнянні сучасних записів коломийок із фіксаціями на Бережанщині, які зробив З. Кузеля⁹, можна побачити сильне звуження тематики цих пісень. Сфера вияву й активного побутування коломийок практично обмежилася весіллям. Затиснена вузькими рамками функціонування, вона перестала інтенсивно розвиватися, а якщо і збагачується новими творами, то в основному в руслі весільної тематики.

Крім коломийок з традиційним розміром (4+4+6), записано пісні з модифікаціями розміру (4+3+6), (3+3+6). Це вказує на трансформацію коломийкових форм.

У кінці 1950-х – 1960-х роках сформувався своєрідний обряд провідів до армії, який з незначними змінами існує дотепер. З кінця 1980-х років виконують на проводах стрілецькі та повстанські пісні з мотивами розлуки з милою. Ці твори в останні десятиліття витіснили давні рекрутські та жовнірські пісні. Виникла також низка новотворів цієї тематики. Більшість з них мають вузьколокальне поширення.

Серед новітніх за походженням пісень перше місце у досліджуваному районі займають твори, що відображають реалії соціально-історичного життя ХХ ст. Органічною складовою свідомості народного загалу з початку ХХ ст. стала ідея визволення України від чужинського поневолення і побудови власної держави та активної боротьби за здійснення цієї ідеї, що відобразилася у піснях національно-визвольної тематики – стрілецьких, повстанських.

Багато стрілецьких пісень літературного та народного походження повернулося в активний репертуар Бережанщини наприкінці 80-х років. Це, зокрема, загальнопоширені в Галичині фольклоризовані варіанти пісень літературного походження на слова С. Чернецького, О. Маковея, Р. Купчинського, Б. Лепкого, М. Гайворонського. Найпопулярнішою на теренах району залишається пісня «Як з Бережан до кадри» Р. Купчинського.

Виконуються стрілецькі пісні під час весілля, провідів до армії, на похоронах та поминках, на могилах січових стрільців, на

щорічних святкуваннях на горі стрілецької слави – Лисоні.

Насамперед зазначимо, що за кількістю записів на Бережанщині пісні національно-визвольних змагань 1930–1950-х років є досить чисельними. Зафіксовано такі групи повстанського фольклору, як маршові, гімни, пісні-хроніки, пісні з елементами хронік та пісні з баладними елементами, балади, ліричні, жартівливі, сатиричні.

Десятки повстанських пісень з ознаками пісень-хронік про загибель героїв записали збирачі фольклору на Бережанщині. Майже кожне село, чи найменший хутір мають пісню про своїх героїв. У віддалених варіантах деякі з цих пісень поступово втрачають згадки про місце події, імена героїв, тобто ознаки пісень-хронік, і переходять в тематичний пласт про смерть безіменних героїв.

Повстанські пісні любовної тематики були особливо популярними у післявоєнний час, значна частина з них перебуває в активному репертуарі сьогодення, виконується на весіллях. Більшість із них є добре відомими за межами досліджуваного ареалу. Часто в повстанських піснях відбуваються контамінації різних творів.

Серед повстанських пісень окремо виділяємо групу тюремних. Деякі тюремні пісні залишаються в активному репертуарі. Їх співають після відправ на символічних відновлених могилах, висипаних в пам'ять замордованих у більшовицьких тюрмах (Бережан, Львова, Тернополя) у 1941 році та на засланні в подальші роки. Виконують їх не лише старші люди, які пережили жахи 1940–1950-х років, а й молодше, вже повоєнне покоління.

На думку вчених, однією з форм сучасного піснетворення є пародіювання, жартівливі та сатиричні переробки творів, авторських та народних¹⁰. До таких пісень на Бережанщині відносимо переробки на поширені твори «Ой чорна я си, чорна», «Час рікою пливе», «Ти казала в понеділок» («Ти казала-продавець»), «Сиджу я край віконечка».

Сучасну пісенну традицію села важко назвати повністю селянською. На неї значний вплив, особливо в останню половину ХХ ст., мала міська культура. Великий прошарок населення сіл має вищу та середню спеціальну освіту, а серед молоді цей відсоток є доволі високим. Тобто у сучасному селі молодше, середнє та й старше покоління здобувало освіту поза межами населеного пункту, відповідно мало можливість переймати іншу пісенну традицію.

Характерним є входження в репертуар текстів із друкованих джерел та авторських текстів. В останні десятиліття посилилася тенденція до стирання регіональних відмін у фольклорі, насамперед у цьому велику роль відіграють засоби масової інформації.

У 90-х роках ХХ ст. особливого поширення набули самодіяльні фольклорні ансамблі, хори. Значна роль цих колективів полягала у відновленні традиційного календарно-обрядового фольклору, пропаганді національно-патріотичних пісень в районі і поза його межами. На сьогоднішній день частка таких колективів зменшилась, однією з причин є старший вік учасників. Важлива роль у відтворенні місцевого календарно-обрядового фольклору належить вчителям сільських шкіл.

Зростає роль різноманітних конкурсів, на яких також виконують місцеві пісенні зразки. У них беруть участь самодіяльні ансамблі та хори місцевих громад, шкіл. Так, у м. Бережанах став традиційним конкурс «Стрілецької пісні» в останню неділю серпня, з продовженням щорічних святкувань на горі Лисоні.

Змінюються й шляхи трансмісії фольклору. У відтворенні та передачі фольклорних традицій неабияку роль на сучасному етапі відіграють школи та будинки культури.

На основі наявного матеріалу з особистих експедиційних досліджень можна стверджувати про різноманітність жанрових форм та широкий тематичний спектр сучасної пісенної традиції досліджуваного краю.

На Бережанщині найчастіше відтворюють гаївки, колядки, щедрівки, «маланчані пісні», весільні пісні, що супроводжують збережені обрядодії, похоронні пісні. У фольклорній пам'яті інформаторів зберігаються обжинкові пісні, весільні пісні, що супроводжували зниклі етапи весілля.

Серед необрядових пісень побутують коліскові пісні, деякі балади, ліричні пісні про кохання та родинне життя, жартівливі пісні, народні пісні-романси, коломийки здебільшого весільної тематики, «нові» рекрутські пісні та пісні літературного походження.

Популярними та актуальними залишаються пісні національно-визвольної проблематики: стрілецькі, повстанські. Хоча й тут відзначаємо деякі втрати репертуару в порівнянні з 90-ми роками ХХ ст.

Значний пласт традиційних балад та більшість козацьких, рекрутських, жовнірських пісень, ліричних пісень про кохання та ро-

динне життя, народних романсів, які не виконуються як календарні або застольні пісні, перебувають у стадії переходу в пасивний репертуар.

Примітки

¹ Усі фольклорні зразки зберігаються в особистому архіві О. Голубець.

² Записала О. Голубець 27.07.2008 р. у с. Урмань Бережанського р-ну від М. Д. Когут, 1928 р. н.

³ Колядки і щедрівки // Етнографічний збірник. – Л., 1914. – Т. 35. – Т. 36. ((№ 108(Б)), (№ 140 (Г)), (№ 218 (А)), (№ 196 (А)), (№ 256 (К)), (№ 262 (А)), (№ 307 (А)).

⁴ Фружинська О. Перехід баладних пісень у жанр гаївок / О. Фружинська // Народознавчі зошити. – Л., 2000. – № 3. – С. 548–552.

⁵ Лепкий Б. Казка мого життя. Бережани / Б. Лепкий // Лепкий Б. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 548–549.

⁶ Перлини золотого Поділля. Українські народні пісні / фольклорний запис та упорядкування К. Смаля. – Чернівці, 1997. – С. 29–30.

⁷ Кирчів Р. Фольклор українського Полісся / Р. Кирчів // Із фольклорних регіонів України. – Л., 2002. – С. 253.

⁸ Записала О. Голубець 02.07.08 р. у с. Гайок Бережанського р-ну Тернопільської обл. від С. Г. Погарати, 1936 р. н.

⁹ Коломийки // Етнографічний збірник. – Л., 1905. – Т. 17. – 260 с.; 1906. – Т. 18. – 316 с.; 1907. – Т. 19. – 254 с.

¹⁰ Мишанич С. Пісенна культура радянського села / С. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 42.